

ნიკოლოზ ოთინაშვილი,
ზაზა ოთინაშვილი

ტირიფონის ველის ონომასტიკონი

ტირიფონის ვრცელი მინდორი შიდა ქართლში ცნობილი სამეურნეო რეგიონი იყო საუკუნეების განმავლობაში. ჩანს, ამან განაპირობა, რომ ლეხურის ხეობის ძლიერი ფეოდალები, ამილახერები, ამ მიდამოების ძირითადი მფლობელები იყვნენ, თუმცა სხვა საფეოდალოებსა და აზნაურებსაც ჰქონდათ აქ წილი დადებული.

ტირიფონის მინდორი მდინარე ლეხურიდან დასავლეთით დიდ ლიახვამდე აღწევდა, ჩრდილოეთით კი ბერშუეთის, წინაგარის, აბრევისა და სხვა დასახლებული პუნქტების მთებსა და მთისწინეთს ესაზღვრებოდა.

ვახუშტი ბატონიშვილი თავის თხზულებაში "აღწერა სამეფოსა საქართველოსა" აღნიშნავს: "...ამ მთის მიყოლივით, დასავლეთისაკენ მეჯდამდე და ვიდრე დიდ ლიახვამდე და კვერნაქის მთის შორისა მინდორი დიდი (ტირიფონა - ნ.ო.) და უტყუო, გარნა დაბნებთა წალკოტოვანი, ნივზნარანი და ვენახნი მრავალნი და ირწყვის მინდორი ესე მეჯდის აღმოსავლეთის მეჯდის რუთი" (ვახუშტი, 1941). ციტატაში მოყვანილი დაბნები ანუ დასახლებული პუნქტები ვახუშტის მიერ შედგენილ რუკაზე ლეხურის ხეობაში და ტირიფონის მინდორზე 35 ერთეულია, მთის რეგიონის გარდა. დაახლოებით ამდენივე პუნქტს ასახელებს იოანე ბაგრატიონიც (იოანე ბაგრატიონი, 1980).

აღნიშნული რეგიონის სოფლები ვახუშტის განაწილებული აქვს ქართლში, კვერნაქში და მეჯდით მრწყევი სოფლების მიხედვით (ვახუშტი ბატონიშვილი, 1895).

იოანე ბაგრატიონის ასეთი დასათაურებთ: ქართლის სოფლები, რომლებიც საამილახეროს მიეწერება, კვერნაქზე რაც მიეწერება და გორს რაც მიეწერება (იოანე ბაგრატიონი, იქვე).

ტირიფონის ველის ონომასტიკონის შესასწავლად აუცილებელ პირობას წარმოადგენს მხარის ისტორიის, ეთნოგრაფიის, მოსახლეობის მიგრაციისა და იმიგრაციის შესწავლა, წერილობითი ძეგლების წარმოჩენა, მათი მონაცემების შედარება დღევანდელ ვითარებასთან.

ამ მხრივ საყურადღებოა "საამილახეროს დავთარი", რომელიც ცნობილმა მკვლევარმა სარგის კაკაბაძემ გამოსცა (ს. კაკაბაძე, 1925). აღნიშნული წყარო მნიშვნელოვან ცნობებს შეიცავს მხარის მთელი რიგი საკითხებისა და მათ შორის ონომასტიკონის შესასწავლად. დავთარში აღნიშნულია, თუ რომელ მებატონეს რამდენი ყმა ჰყავს, რამდენი მოლაშქრე უნდა გამოსულიყო სხვადასხვა იარაღით და სხვა. სულ მხარის სოფლებში 840 კომლია, რომლებიც ცხოვრობდნენ შემდეგ სოფლებში: რეხა, ვერთა, ორჭომანი, ხურვალეთი, ბერშოეთი, ზემო ყური, მოხისი, ჭოხისი, ნადარბაზევი,

ქინძარა, ზეგარდა, წინაგარა, მთავარანგელოზი და სხვები, სულ 56 სოფელია დასახელებული.

დავთარში, ტაპონიძების გარდა, ვეცნობით მთელ რიგ ანთროპონიმებს, რომლებიც თავადურ, აზნაურულ და დაბალ სოციალურ კიბეზე მდგომ გვარებს მიეკუთვნება, მაგალითად: ქარუმიძე, მურაჩაშვილი, ყანჩელი, ლულუაშვილი, ბასილიშვილი, ტარსაიჭიშვილი, სამთავნელი, მალრანელი, ლიბარტისშვილი, ღაზნელი, კორწყალაური, სავაზაშვილი, ამზიაშვილი, შავბლახაშვილი, ანეზაშვილი, გოჩიაშვილი, თუშიაშვილი, ნინიკაშვილი, ძიძიშვილი, კალტოზიშვილი, ჩიტუაშვილი, მეშველაშვილი, სარეველაძე, კუიწინაძე და სხვები.

მხარეში ჩამოთვლილ ტაპონიმთა და ანთროპონიმთაგან, დღევანდელი ვითარებით, უმრავლესობა აღარ არსებობს, მაგრამ გასათვალისწინებელია ის გარემოება, რომ მიგრაციის და იმიგრაციის შედეგად შეიცვალა გეოგრაფიული სახელები, გაიყო და მივიღეთ ახალი გვარები, მოსახლეობა მთიდან ბარად ჩამოვიდა და საჭიროა ლოკალიზაციის განსაზღვრა, გასათვალისწინებელია ეთნიკური ვითარება, რასაც უცხოტომელთა მოძალების გამო ქართველობის აყრა-გადასახლება და ეროვნების შეცვლა მოჰყვა და სხვა.

ჩვენ წლების წინათ მოვიარეთ აღნიშნული მხარე, ჩავიწერეთ ონომასტიკური ერთეულები, შემდეგ გადავამოწმეთ მთელი რიგი საკითხები, მაგრამ დღევანდელი ვითარებით ზოგიერთ პუნქტში შესვლა შეუძლებელია ოკუპაციის გამო. აქ წარმოვადგინეთ რამდენიმე ტაპონიმის, ანთროპონიმის ეტიმოლოგია-ლოკალიზაციას და ენობრივ-დიალექტოლოგიური ვითარების ჩვენიუღ ძიებას.

ტირიფონა - სახელწოდება უკავშირდება სიტყვა ტირიფს, ტიროფიანს. ეს მცენარე მეჭუდიდან გამოყვანილი სარწყავი რუს ორივე ნაპირზე იყო გაშენებული, რომელიც ასე გამრავლდა ტირიფონის არხის ნაპირებზე, ასევე პატარა მდინარე ტორტლაზე. ტირიფის სხვადასხვა სახეობას ძეწნა და წნორი ჰქვია, რომელთაგან ასევე არის ნაწარმოები ტაპონიმები.

საშვები, იგივე **შავშვები**. ვახუშტი აღნიშნავს, რომ დიდი ველი (ტირიფონა - ნ.ო.) ირწყვის მეჭუდის რუთი. ეს მართლაც ასე იყო წარსულში, როცა მდინარის მარცხენა ნაპირიდან გამოტანილი რუთი ირწყვოდა ტირიფონის ველი.

მეცნიერს თავის მიერ შედგენილ რუკაზე მხარის სოფლები ნაწრეტი, საშვები და ნადარბაზევი კვერნაკის მთაზე აქვს აღნიშნული (ვახუშტი ბაგრატიონის რუკები (1745)), ხოლო სოფლების კუთვნილი მამულები ტირიფონის მინდორზე ჩრდილოეთით, მათ გასწვრივ იყო განლაგებული და მათი მორწყვა სწორედ მეჭუდის რუთი ხდებოდა. წყლის განაწილება ხდებოდა სპეციალური საშვებით, რომელიც ამ სახელწოდების სოფლის გასწვრივ იყო მოწყობილი. ამიტომაც დაერქვა სოფელი **საშვები**, რომელიც ჰიდრონიმულ წარმოშობისად მიგვაჩნია. მერმინდელი სახელწოდება **შაშვები** მიღებული ჩანს სისინა ს-ს გამჟღერებით შიშინად და მივიღეთ სახელი ასეთი ფორმით. ზემოაღნიშნული სამი სოფელი და სხვებიც დღეს

კერნაკის მიიდან დაბლა, თავიანთ კუთვნილ მამულებზე არიან დასახლებულები, მთაში კი დარჩა ძველი სახელები.

მხარის ანთროპონიმებიდან, რომლებიც დღეს თითქმის იშვიათობად არის ქცეული, აღსანიშნავია - გვარი იჩქითი, რომელიც დღეს ქართლში იჩქითის ფორმითაც გვხვდება. საამილახვროს დაფთარში ამ გვარის ადამიანებს უცხოვრიათ: ხურვალეთში, ზემო ყურში, ღროშში, მეჭვრისხევსა და რეზაში. მათი სახელებია პაატა, ბასილა, თევდორა, გიორგი, რუსიტა, ტეტია, მიქელი, ელიკა, რომლებსაც ლაშქრობაში იარაღით გამოსვლა ევალებოდათ. ქართულ ისტორიულ საბუთებში რამდენჯერმეა დასახლებული იჩქითის სახელი. მათ შორის აღსანიშნავია ვანის ქვაბთა მონასტრის ქვების წარწერები. ერთი მათგანი ასე გადმოგვცემს: "...მე იჩქით გურგენისძემან აღვაშენე კედელი ესე და დავასვენე ხატი მაცხოვრისაი, ვინც ილოცვიდეთ მეცა მომხსენეთ" (გ. გაფრინდაშვილი, 1966).

1189-1204 წლებში ასომთავრულით შესრულებული ამ წარწერიდან ჩანს, რომ აღნიშნული კედლის მშენებელი იჩქით გურგენისძე ყოფილა. ამ სახელით სხვა ისტორიული წარწერებიც არის შემონახული, საიდანაც ჩანს, რომ გურგენისძენი მესხეთის ერთი კუთხის ჯავახეთის მხარის ვანის ქვაბების მიმდებარე ტერიტორიის მფლობელები უნდა ყოფილიყვნენ.

აღნიშნული წარწერებიდან ნათელია, რომ **იჩქითი** სახელია და არა გვარი. შემდგომ, როცა მომდევნო საუკუნეებში ვანის ქვაბებს ახალი მფლობელები, რჩეულისძენი და თმოგველები, გამოუჩნდნენ, გურგენისძენი ასპარეზიდან გადიან და ჩანს, რომ ისინი ქართლში გადმოდიან და იჩქითის გვართ მკვიდრდებიან. ზემოხსენებულ სოფლებში მცხოვრები იჩქითები უკვე აღარ არიან რაიმე ფეოდალური სახელის მფლობელები, ყოველ შემთხვევაში დღეისათვის რაიმე ზელომსაჭიდი საბუთი არ არის აღმოჩენილი.

ტირიფონის ველის სოფლების ონომასტიკონის საწარმოებლად აუცილებელია ძველი და ახალი ვითარების გამოვლენა-შეჯერება, რომელიც საშუალებას წოგვცემს დავადგინოთ მთელი რიგი რეალიებისა ისტორიოგრაფიასა და ფილოლოგია-ენათმეცნიერებაში.

მხარის ტოპონიმიში სათანადოდ არის ასახული მეურნეობის სხვადასხვა დარგი. ტოპონიმებში მსაზღვრელი გამოხატავს კუთვნილებას და აღნიშნავს სოფლებს უზნებით, ცალკეულ გვარებს: კოლას წყარო, მჭედლიძეების ნაკვეთები, აბისონანთ (აბისონაშვილების) ქალა (სოფ. ხურვალეთი), ამირჯიბის საყდარი, ცეცხლაძიანთ დასახვევი (სოფ. წითელი უბანი), მიდელაანთ (მიდელაშვილების) სერი, გაროზანთ (გაროზაშვილების) ახო, საბიანთ (საბიაშვილი) წვრიმალა (ყოფილი ნასოფლარი ნაღარბაზევი).

პრეფიქსული წარმოებიდან წინავითარების სახელებს აწარმოებს **ნა-არ** (დისიმილაციით **ნა-ალ**) აფიქსები: ნავენახარი (ნაზერევი) (სოფ. ნაღარბაზევი), ნადლეები (ძვ. საშვები), ნაბეყური (გვარია გადაშენებული), ნაფეტკარი, ნაწრეტი (სოფ. ნაწრეტი), ნაქცევი (სოფ. ხურვალეთი), ნაქერალი, ნასახლარი (ნასოფ. ავაზანი) და სხვა.

-ეთ სუფიქსი ქართველური ტოპონიმის ძირითადი მაწარმოებელია თავისი ვარიანტებით: საამილახვროს დაფთარის მიხედვით სოფლები და დღევანდელი ნასოფლარები ასეთ წარმოებას ინარჩუნებენ: ბერშო-ეთი-,

ტყურ-ეთ-ი, ღრღულ-ეთ-ი, მხურვალ-ეთ-ი, მძორ-ეთ-ი, ტბ-ეთ-ი, ხანდო-ეთ-ი, სავან-ეთ-ი, უსან-ეთ-ი, ყვერულ-ეთ-ი.

-თა სუფიქსით ნაწარმოები: ვერი-თა, კაბერ-თა, მიკროტოპონიმები: თამა-თა, ბალი-თა, გული-თა, ბაჩუ-თა და სხვები.

-თა სუფიქსის გენეზისის ახსნა ეკუთვნის აკად. ვ. თოფურისას, რომელიც აღნიშნავს, რომ "გეოგრაფიული სახელები ნაწარმოებია კომპოზიტურად, სადაც პირველი ნაწილი მართულია, ნათ. ბრუნვაში მოქცეული, ხოლო მომდევნო სიტყვა ნასაზღვრი - სახელობითში. ამგვარი წარმოება მხოლოდ მართო მხოლოდით რიცხვს როდი ახასიათებდა, მას ჩვენ მრავლობითშიც ვხვდებით. ასეთ ფორმებს დროთა ვითარებაში უნდა დაკარგვოდა მეორე შემადგენელი ნაწილი და მიეღოთ ემფატიკური -ა, რომლის შედეგს უნდა წარმოადგენდნენ ასეთი სახელები: ანგელოსთა, ბალთა, ბოსელთა და სხვა (ვ. თოფურია, 1924, გვ. 8-9).

მხარეში გვხვდება -ის სუფიქსით ნაწარმოები ტოპონიმები: ჯოხ-ის-ი, ცხინურ-ის-ი, ფუნაგ-ის-ი, ვეძ-ის-ი, ლომ-ის-ი, სამთავ-ის-ი, მან-ის-ი, სობ-ის-ი.

წარმომავლობას აღნიშნავს -ურ, დისიმილაციით -ულ სუფიქსები: დამია-ურ-ები (გვარია, სოფ. ზემო ყური) აღნიშნავს გვარისა და ნაკვეთის ლოკალიზაციას, სოფ. აღმოსავლეთ მხარეს, ბეკ-ურ-ი (სოფ. ღრღულეთი, გვარია, ტყე), კორწყილა-ურ-ი (სოფ. ღრღულეთი, ნასახლარები, საძვარი), ვეშაპ-ურ-ი (სოფ. ზემო ყური, გვარი, ფერდობი, ნასახლარები), ფიდი-ურ-ი (გვარი, ციხის ფერდობი, სოფ. წუბენი), ღომელა-ურ-ი (ტყე, ბუჩქნარი, სოფ. ანდორეთი), ხუნდა-ურ-ი (ანდორეთი, გვარი, ტყე-ველი) და სხვები.

მხარეში გვხვდება ქართული გვარების მრავალრიცხოვანი ჯგუფი, რომელთაგანაც აღსანიშნავია სადაურობის აღმნიშვნელი გვარები. ზემოხსენებული დავთრის მიხედვით, ასეთ გვარებს მაწარმოებლად მოუღის -გულ სუფიქსი, რომელსაც აქვს პოტენცია დიალექტში იმავე ფუნქციით იქნეს გამოყენებული, როგორც -ურ სუფიქსი, იყოს წარმომავლობის მაწარმოებელი. მაგალითად: ხევისჯვარ-ელ-ი მოლაშქრე, იმერ-ელ-ი პაპუნა თოფით, ყინვან-ელ-ი გამიხარდი თოფით, მუხურ-ელ-ი პაპუნა თოფით, ცხაოტ-ელ-ი ივანა თოფით, მადრან-ელ-ი შუბით, ნიქოზ-ელ-ი პაპუნა შუბით და სხვა.

დავთრის მიხედვით, რამდენიმე გვარი წარმოშობილია ხელობის ან თანამდებობის აღმნიშვნელი სიტყვებისაგან. წყაროში გვხვდება ასეთი ხელობის ადამიანები: მჭედელი ღვინია სოფელ წინუბნიდან ლაშქრობაში თოფით უნდა გამოსულყო, სოფელ ვერიტადან ასევე მჭედელი შოშია - მშვილდით, მეცხვარე ძაძელა სოფელ ორჭონიდან - თოფით, მემარნე ალექსა - მშვილდით, მჭედელი ბოჯანო - მშვილდით, კოდისწყაროდან დალაქი ზურაბა - თოფით, ჭონი გიორგა - მშვილდით, მეზვრე ხოსიტა ნადარბაზევიდან - თოფით და სხვა.

გვხვდება ეთნონიმური გვარები, რომლებიც სხვადასხვა კუთხიდან არიან მოსულები მხარეში და ავლიათ ლაშქრობაში მონაწილეობა. ესენია: თორტიზიდან ჯავახი გოგია და ბერძენი გოგია, ზემოყურიდან

ამერელი ზურაბა, იმერელი პაპუნა, იმერელი გიორგი, მესხი თევდორა, რაჭველი ზურაბა, ჯავახი ბოგანო და სხვები.

მხარის შესასწავლად ერთ-ერთ აქტუალურ საკითხს წარმოადგენს დასახლებულ პუნქტთა და ნასოფლართა ლოკალიზაცია, რომელმაც უნდა მოგვეცეს სრულყოფილი შედეგი. როგორც აღვნიშნეთ, კვერნაკის ქედზე, საამილახვროს დაეთრის მიხედვით, განლაგებული იყო: სამეზბი/შავეშვარი, ნაწრეტი, ნადარბაზევი, ავაზანი. ეს უკანასკნელი დღეს აღარაა და, ფაქტობრივად, შეერთებულია სოფელ ნადარბაზევთან. 1926 წლის აღწერით და ადმინისტრაციული დაყოფით (საქართველოს სსრ ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფა 1930 წ. (გორის ოლქი)), სოფელ ავაზანში სახლობდა ოთხი კომლი, რომელთა რაოდენობა შეადგენდა 25 სულს. უფრო ადრე კი, მეჩვიდმეტე საუკუნის მეორე ნახევარში, საამილახვროს დაეთრის მიხედვით, ავაზნიდან ორ კაცს ევალებოდა შუბით ლაშქრობა (საამილახვროს დაეთარი, იქვე).

ქართული სამართლის ძეგლების მეოთხე ტომში მოთავსებულია არზა, რომლის მიხედვით 1754 წელს ამირინდო ამილახვრისა და მისი ბიძაშვილების ყმა-მამულების გაყრილობის წიგნით, რევაზ ამილახვარს ერგო ავაზანი (ქსდ, ტ. IV, დოკუმენტი 416, გვ. 521) რევაზ ამილახვრისა იყო სოფელი ტინისხიდიც გორის დასავლეთით და შეიძლება დავასკვნათ, რომ მან ჩამოასახლა სოფელ ავაზნიდან თავისი ყმები და მათ გეოგრაფიული სახელი გვარად მიიღეს და ისინი იწერებოდა ავაზნელად.

დაეთარში დასახლებულია სოფელი რეხი, რომელიც ჯერ კიდევ მეცხრე საუკუნეში იხსენიება (ქართლის ცხოვრება, 1959, გვ. 255), მასვე აღწერს ვახუშტი: "აქამდენ არს რეხის ხეობა ხილიან-ვენახიანი და ნაყოფიერი, ამას ზევით ქოლოთ ქვითკირი ვითარცა სხვა მთის ალაგნი" (ვახუშტი "აღწერა", გვ. 72.) დღეს ეს სოფელი და სახელი აღარ არსებობს, იგი დაიკავეს კორინთელებმა და სოფელსაც საკორინთლო ეწოდება, მდინარე ლეხურის მარჯვენა მხარეს.

ასევე ნასოფლარებია ახალქალაქი, ლევაშენი, ცხინურისი, ვანი, ქებაისმანი, ჯეჯეკური, ფუნაგისი, ვერთა, ჯონისი და სხვები, რომელთა სრულყოფილი წარმოჩენა და მეცნიერებაში მიმოქცევა ჩვენი მთავარი ამოცანაა.

დამოწმებული ლიტერატურა

ვახუშტი ბაგრატიონის რუკები (1745).

იოანე ბაგრატიონი, 1980 - იოანე ბაგრატიონი, "ქართლ-კახეთის აღწერა", ტომონიმიკა II, თბ., 1980.

ვახუშტი, 1941 - ვახუშტი ბატონიშვილი, "აღწერა სამეფოსა საქართველოსა", თბ., 1941.

ვახუშტი ბატონიშვილი, 1895 - ვახუშტი ბატონიშვილი, საქართველოს გეოგრაფია, II წიგნი, ტფილისი, 1895.

გ. გაფრინდაშვილი, 1966 - გ. გაფრინდაშვილი, ვანის ქვაბთა განძი, ძეგლის მეგობარი, 6, თბ., 1966.

ვ. თოფურია, 1924 - ვ. თოფურია, გეოგრაფიულ სახელთა -თა სუფიქსისათვის ქართულში: ურნალი ჩვენი მეცნიერება, №11-12, თბ., 1924.

ს. კაკაბაძე, 1925 - ს. კაკაბაძე, საამილახვროს დავთარი, მე-17 საუკუნის მეორე ნახევრისა, საისტორიო მოამბე I, თბ., 1925.

საქართველოს სსრ ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფა 1930 წ. (გორის ოლქი).

NIKOLOZ OTINASHVILI, ZAZA OTINASHVILI

TIRIFONI PLAIN ONOMASTICS

Tirifoni has always been an outstanding agricultural region in the Shida Kartli.

It is mentioned in several historical documents. One of the most important sources for the comprehensive study of the region is the record book “Saamilakhoros Davtari” (the book of Amilakhori’s possessions) compiled in the late half of the 17th century.

The record book features a number of place-names and anthroponyms, the comparison of which to the present situation is very significant for the complete manifestation of the history of the region and its onomastics.

The toponyms mentioned are only Georgian words with transparent etymology as: Tiripona, Sashvebi, Natsreti, Nadarbazevi, Avazani and others.

Apart from the Amilakhvari families the other names of nobility in the region were: Karumidze, Murachashvili, Kancheli, Luluashvili, Basilashvili, Tarsaichishvili, Maghraneli, Liparitishvili and others.

There are hundreds of names in the record book of the family names of the lower social rank, the majority of which is no longer found.

The place names expressing former situation (i.e. nouns showing that someone or something is no longer the things referred to by that noun) are formed with *na-ar* (or *na-al*, in case of dissimilation) confix.

The function of *-ta* suffix is also an interesting issue in Kartvelology, as it is used to form toponymic vocabulary,

The book also gives place-names formed with *-is*, and *-ur* suffixes.